

gyon lassan is — egyre inkább bekapcsolják a perui vidéket a gazdaság vérkeringésébe, ez az *integráció* társadalmi problémaként jelentkezik, s csapódik le az ideológiában is. A megoldást a kreol „látószög” az asszimiláció vagy mestizaje révén, tehát kreol vezetéssel képzeli el, a gyarmati korszakból örökölt, átmentett hatalom konzerválásával. Az indigenista vonal *indián prioritást* követel, s ami ezzel együtt jár, a latifundiumok széttörését — végső következményében egy *polgári demokrátiás forradalmi átalakulást* követel és hirdet.

Az 1884—1918 közötti időszak vitáiban tehát lényegében arról van szó, hogy az integráció kinek a vezetésével, milyen értékek és pozíciók megőrzésével jöjjön létre, arról, hogy ebben az átalakuló társadalomban milyen helyet foglaljon el az indián. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy ezek a problémák inkább csak körvonalazódnak. A mexikói forradalom, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása, a marxizmus latin-amerikai térhódítása révén az 1920-as években fognak e kérdések — s ezekről a viták — kibomlani. Ezek a világtörténeti jelentőségű változások jelentik azt a katalizátort, mely a nagy ideológiai irányzatok (aprismo, marxizmus, hispanidad) kialakulását meggyorsítják. Az indiánkérdés — s a vita magasabb szinten — ezekben az áramlatokban, irányzatokban válik egyik kulcskérdéssé.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Egy „dezilluzionálás” önellentmondásai

A politikai elfogultság által vezérelt, közvéleményt uraló dillettantizmussal szemben a magyar történettudomány követelményei: egyetemes történeti látókör és a forrásanyag módszeres kutatásán alapuló tárgyilagosság. E tételt Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című, 1913-ban megírt és publikált művében szegezi szembe első ízben az olvasóközönség nyilvánosságával Thaly Kálmán történetírói munkásságának máig sokban érvényes bírálata kapcsán. Ez az addig Szekfű által is már többször megfogalmazott norma, bár korántsem novum a magyar történettudomány történetében (maga a historikus sem tartja annak), mégsem valósul meg Szekfű Gyula életművében. A „kuruc”, „labanc” történetírói irányzatok meghaladásának igényét hangoztatót nem joggal, csak a kérdést leegyszerűsítve vádolták későbbi ellenfelei a „labanc” szemlélet újjáélesztésével, ha legtöbbször tételei jórészt még az övéinél is leegyszerűsítőbbek voltak. Védelmezői szintén nem teljesen alaptalanul mondhatták, hogy „a történetíró” a két világháború között is a provinciális szűkeblúséggel szemben a „megszokottól eltérő” minőséget és nagy formátumot képviselt. Mégis a történetírástól a realitásokat számon kérő Szekfű végső fokon maga is illúziók újratermelőjévé vált. Szándéka: a magyar történettudomány (és részben ennek révén az egész magyar szellemi élet) szemléleti, tematikai és metodológiai megújítása. Munkásságának végső eredménye: a „hamis realizmus” eszményként való újratermelése, a „beletörődök bölcsességének” ismételt s hovatovább belső meggyőződéstől vezetett igazolása.

Mi magyarázza szándék és eredmény ilyen fokú hasadását? Miért nem haladja meg a leegyszerűsítéseket az egykoron azok ellenében utat kereső? Miért alakul ki és termelődik újjá a magyar történettudományban egy olyan dichotómia, amely végül is jó és rossz időtlen küzdelmében látja a magyarországi történeti folyamatok közös alakképét, a szereposztás eltérő felfogása szerint értelmezve különbözőképpen az egyaránt ahistorikus szerepeket? Nincs kiút a történeti morál alternatív értelmezéséből: vagy vállalni a bukásra ítélt hős tragikus, ám csak elvont eredményeket érvényesítő szerepét, vagy a hatalommal megegyezőket emelni erkölcsi piedesztálra? A dilemma közös előfeltevései — a fojtogatóan zárt lehetőségkeret okozta

torzulások — nyilvánvalók: „a történelem rajtunk kívül zajlik” tapasztalatának túlfeszített értelmezése és a lehetőségkereten belüli időtlen passiójáték. A megegyezők és meg nem egyezők szerepei — a bevett sémák szerint — különbözőek és mégis hasonlóak: a leegyszerűsítők az általuk pozitívan és negatívan értékelt történelmi személyiségeket nemcsak tevékenységük feltételrendszerétől szakítják el, de azok egyéni sajátossága is elvész, általános tétel illusztrációivá zürkülnek. A leegyszerűsítések egyik változatának belső gondolati nehézsége a megegyezők értékelése, hiszen az általánosságban tartott nemzeti szabadság képviselői és ellenfelei küzdelmében játszott szerepük szerint a logikai következetesség alapján az „árulás” bélyegét kellene rájuk sütni, ám ezt igen kevesen és csak a legprimitívebbek teszik ténylegesen is meg. A másik álláspont viszont éppen az elcsábíthatónak, mert öntudatlannak tartott tömegek „csábítóival” állítja ellentétbe az azokkal szembeszálló és ezért népszerűtlenségre kárhozottatott megegyezőket: a „reálpolitikusokat”, a „lelki függetleneket”. Ez utóbbi értelmezés Székfű Gyulánál érzékelhető változatához közelítve próbálunk a történeti gondolkozás hamis mechanizmusainak előfeltevésein kívüli pontot találni, egybecsengően történettudományunk nem egy produktumának törekvéseivel és — közvetve — eredményeivel.

Előlegezzük fő következtetéseinket: a probléma érdemi vizsgálata a szokásos polarizálásnak úgy mond ellent, hogy közös leegyszerűsítésekben, különböző előjelű, de hasonló konstrukciók újratermelésében marasztalja el azok képviselőit. Korántsem az ebben az ellentétben mozgók alkották és alkotják a magyar történettudomány pólusait. Igaz ez annak ellenére, hogy a magyarországi nemzetté válás és polgárosodás megvalósult, és lehetséges változatai kérdésében való állásfoglalást nem véletlenül kell kikerülhetetlennek tekintenünk. A hamis válaszok közötti választás maga is beszűkült és hamis kérdésfeltevés következménye, ezért a feladat: magát a kérdésfeltevést meghaladni. Ez viszont nemcsak követelmény, hanem különböző történeti korszakokban különbözőképpen realizált törekvés és megválaszolt nehézség is, a meghaladási törekvéseknek ugyanis komoly hagyományaik vannak.

*

Megszakításokkal ugyan, de két és fél esztendeig (1914 tavaszától 1916 őszéig) húzódtott el az a botránysorozat, amely *A száműzött Rákóczi*hoz kapcsolódott. Thaly Kálmán történetírói életművének érvényes bírálatára e munkásság kritizálhatatlanságának tétele, a Rákóczi-kultusz létjogosultságának kétségbevonására a hamis beállítást kánonnak deklaráló „Rákóczi-mentő mozgalom”, a mű tényleges leegyszerűsítéseire és egyoldalúságaira pedig a szerző becsületébe vágó jogtalan vádaskodás volt a „felelet”. A már korábban kedvező szakmai és irodalmi visszhangot kiváltott művet azután éri e támadás, hogy a kormány félhivatalos német nyelvű lapja, a *Pester Lloyd* 1914. március 7-i számában a munkára hivatkozva az ellenzék által a koalíciós korszak nagy vívmányának tartott Rákóczi-kultusz létjogosultságát vitatta. Erősítette a támadást, hogy az osztrák *Reichspost* *A száműzött Rákóczi*ban a „Rákóczi-bálvány” ledöntését üdvözölte, és a folytatásra: 48 demitizálására biztatott. Az időbeli egymástutániség kínálta a hamis Rákóczi-tisztelet híveinek az értelmezés lehetőségét: a kormány és az osztrák centralista körök saját megbízottjuk munkáját dicsérik, s a mű része a magyar függetlenségi eszmények elleni támadásnak, és szervesen illeszkedik az ellenzéki erőkkel drasztikusan leszámoló kormányzat tevékenységének egészébe.

A Tisza-kormány politikájával koncepcionálisan összefüggő újraértékelések: Görgey 1849-es politikai szerepének eszmei rehabilitációja és a Kossuth vezette reformellenzék ellenében politizáló 1840-es évekbeli Széchenyi kultusza adtak objektíve lehetőséget ennek a leegyszerűsítő, primitív és közvetlen megfeleltetésével helyt nem álló feltételezésnek a kialakulására. A legszélsőségesebb vádakat *Kacziány Géza*, az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt Apponyi Alberthez kötődő konzervatív szárnyának egyik ismert személyisége fogalmazta meg. Bár nála mérsékeltbb hangnemben, de erősen támatta a munkát és szerzőjét az egykori országgyűlési kép-

viselő, a szintén az Apponyi-körhöz tartozó pesti történészprofesszor: *Ballagi Aladár* is. Az ekkor már egyértelműen negatív szerepet játszó *Polónyi Géza* Szekfű könyvét közvetve *Jászi Oszkár* beállítottságával rokonította képviselőházi interpellációja során. A támadók sokasodtak és körük nem szűkölt az Apponyi-frakcióra, de a Függetlenségi Pártra sem. A kormánykörök Szekfű művétől való elhatárolódása után az eleve rossz ügy még inkább tünetjellegűvé vált: személyeskedő hajsza lett, amelyben Szekfű támadói a nemzeti érületnek alávett tudományosságot állították szembe a szerintük a Habsburgok vagy (és) a nemzetiségek érdekeit kiszolgáló írásokkal.

Fő vádjuk, hogy a mű nem tudományos, s végső fokon azért nem az, mert nem a nemzeti érületet követi. E kisajátító beállítottság viszont nemcsak a vádlók nézeteit jellemzi, hanem fellelhetjük Szekfű védőinek többségénél is. A mű nem elég nemzeti s ezért nem elég tudományos, de azért történelmi (és nem politikai) jellegű munka — vallja *Berzeviczy Albert*, az Akadémia elnöke, *Andrássy Gyula*, és a Tisza István orgánumának számító *Magyar Figyelő*. Tudományos a könyv, mert szerzője az igazi nemzeti beállítottságot képviseli — védik Szekfűt akadémikus pártfogói és kollégái, megfordítva a vádlók érvelését. Nem valóban modern, tehát nem valóban tudományos — határolódik el a műtől *Lakatos László* és *Migray József* más szintre emelve és újjátermelve a kisajátító felfogást. Tudományos, mert a megszokottól eltérő (dezilluzionáló és kritikus) — ez *Laczkó Géza*, *Schöpflin Aladár* és *Gábor Andor* véleményének summázata. Egyik említett beállítás sem szakad el radikálisan attól a vagy-vagytól, amit a támadók képviselnek. Kérdésünk: vajon *Szekfű Gyula* mit szegez szembe támadóival az alapkérdésben, „nemzet” és tudomány viszonyának értelmezésében? Ezt megválaszolva tudunk felelni az újabb kérdésre: miért nem haladta meg a megtámadott a meghaladandót?

Szekfű Gyula saját álláspontját a tudományosnak tartja, amelyet kétféle „diletantizmussal” állít szembe: a „kurucos” vagy „szélbali” irányzattal és Jásziékkal. A „kurucos” irányzat kisajátítja és leszűkíti a magyar történelmet, Jásziék pedig „képrombolást” végeznek. Mindkettő tudományon kívüli, eleve adott szempontok szerint értelmezi a múltat, a történettudomány viszont ezeket kizárva a folyamat belső természetéhez, a múltbeli realitásokhoz kell hogy igazodjon. Ennek feltétele a források hozzáértő, tárgyyszerű és elfogulatlan elemzése. A tudományos viszonyulás belső követelményei: a tudomány autonómiaja és önértéke. Ez a tétel Szekfű egyik fő érve támadói ellen.

Az ellenfelek állításainak nagyrészt tárgyyszerű, megalapozott kritikájához és a többek által Szekfű nézeteivel (külsődlegesen és nem helytállóan) rokonított progresszív magyar értelmiség álláspontjának hozzá nem értő és jogtalan denunciaciójához, tehát ahhoz az érveléshez, hogy milyen nem lehet a tudomány, társul egy másik is, mintegy megalapozva az előbbit.

Ez arra keresi a választ, hogy miből származtatható a tudományos, illetve tudománytalan álláspont. Thaly és követői nem egyszerűen a tudományosság követelményei ellen vétettek — állítja 1916-ban írott védekező művében, a *Mit vetettem én?*-ben Szekfű —, hanem elsősorban a „nemzet” érdekei ellen. Elfordultak a mértéktől, megtagadták a követendő hagyományokat, félrevezették a közvéleményt, mert kisajátították és korszerűtlenre cserélték fel a nemzeti eszményeket. Történetlenül értelmezett ideáljuk történelmi gyökere: a „kuruc” eszmény maga is korhoz kötött volt, hiszen annak tartalmát és funkcióját nem a nemzeti függetlenség, hanem a török által támogatott, viszonylagos mozgásszabadsággal rendelkező erdélyi fejedelemség léte által lehetséges — a nemzeti létet megőrző — önállósági törekvések képezték. Ennek történelmi jelentősége részint a török hódítás által létrejött (tehát kényszerülte) területi, szervezeti és tudati megosztottság, részint a nemzet létét fenyegető lipóti abszolutizmus ellenében határozható meg, érvényessége pedig csak eme abszolutista rendszerre vonatkozhatna volt. A kompromisszumot jelentő szatmári béke — ugyancsak Szekfű értelmezése szerint — biztosította a veszély elhárulását: az immár korszerűtlen ideál végérvényesen elavulttá, a török hódítással megbomlott, de mindig is kívánatos állapot: a „nemzet” egysége pedig lehetővé vált.

Az az álláspont, amely a „nemzet” érdekeivel ellentétben a kényszerszülte megosztottság eszményének ahistorikusan értelmezett változatát az ideállá teszi, holott a feltételek alapvetően — mégpedig kedvező irányban — megváltoztak, nemcsak tudománytalan. Abban a bűnben marasztalható el Szekfű szerint, amit támadói olvastak az ő fejére: nemzetellenes. Nem tudományos a vádlók álláspontja, mert nem tesz eleget a tudomány belső követelményeinek. Nem helyesen nemzeti — objektíve nemzetellenes — az a beállítottság, amely ellenfelei sajátja, s ezért nem érvényes. E két tétel és a bennük megnyilvánuló két szerep (tudniillik a tudós és az ideológus szerep) viszonya tisztázásra szorul és elkerülhetetlenné teszi azt, hogy immár Szekfű Gyula ekkori „nemzet”-fogalmára, s így a védekezéssel vállalt ideológus szerep milyenségére kérdezzünk rá. Az önértékű és eszközszintű tudomány ellentmondása a „kuruc-labanc” ellentét meghaladásának deklarált igénye és az ellentét reprodukálásának ténye közötti ellentmondáshoz kell hogy vezesse azt, aki a gondolati szálak felfejtésére vállalkozik. Szekfű deklarálja a „kuruc-labanc” ellentét meghaladásának követelményét. Legfőbb ellenvetése a „kurucos” irányzat híveivel szemben az, hogy szerinte azok egy — mégpedig hamisan értelmezett — korra szűkítik a magyar történelmet, és emiatt korokat, eszményeket és személyiségeket rekesztenek ki abból, jelesül: kizárják a magyarságból a labancokat, s a XVIII—XIX. századot, a nemzeti fejlődés korát, holott ezek konstruktív szerepe nagyon is méltánylandó. Mégsem — egyébként is abszurd — szintézis, hanem antitézis az, amit Szekfű mondandójából kiemelezhetünk. Szekfű nem egyszerűen Thaly hamis Rákóczi-képét érvényteleníti, hanem az egykori vezérő fejedelmet általában „dezilluzionálja” azzal, hogy a neki tulajdonított eszményt (és az azzal azonosított történelmi szerepet, jelentőséget és hatást) minősíti történelmileg is korszerűtlennek. A Rákóczi-kultusz létjogosultságát tagadva viszont a historikus feloldást tud adni a „kuruc” történetírói irányzatnak arra a belső ellentmondására, amely a megegyezés igénye és ellenfeleinek példaképpé emelése között feszült. Ennek persze ára van: az értékek átfordítása. A megegyezők követendő példává magasztosulnak, és a meg nem egyezők történelmi szerepe eszközszintre süllyed le. Ebben rejlik e feloldás hatóerejének titka, de az ekkori hatás iránya is ebben leli magyarázatát, hiszen, egyrészt azzal, hogy nyilvánvalóvá teszi az ellentmondást, legsebezhetőbb pontjukon sérti a következetleneket, másrészt azt az érzést erősíti bennük, hogy nemcsak a politikából, hanem az ideológiából is száműzik immár őket. Viszontválszként felújul az ellentmondás feloldásának az adott értékrendszeren belüli másik típusa: az általánosságban tartott „igaz ügy” kudarcát árulással magyarázó s magát a megegyezést is árulással bélyegző álláspont. Ez viszont a másik két felfogás előfeltevéseivel közös elemei és minősíthetetlenül leegyszerűsítő jellege miatt elsősorban a tudományos közélet határain kívülre, azon belül pedig peremre szorul.

Szekfű Gyula — amint azt a Mit vétettem én?-ben maga is megírja — valóban nem újított gyökeresen a „kuruc” eszmény bírálatával. Nem teremt új ideológiai minőséget. A száműzött Rákóczival és védelmével, hanem már meglevő választípust dolgoz át s fogalmaz meg újból, hiszen nem ő a „labanc” álláspont első képviselője a magyar történettudományban, továbbá hasonló előfeltevési konstrukciókat érvényesít (s értelmez át), mint „kuruc” ellenfelei. Támadva védekezése konzervatív védőinek érveléséhez hasonlít: az övé a helyes nemzeti álláspont, amely egyúttal tudományos is. Ellenfelei vádjainak elvi alapját, a tudomány politikumnak való alárendelését fogadja el a „nemzeti, tehát tudományos” tétel vállalásával és érvényesítésével. A szabadságharc és vezére pedig (melyeket a „kuruc” Thaly magasztos jelzőkkel bőségesen jellemzett ugyan, de feltételeiről, nehézségeiről és lehetőségeiről viszont annál kevésbé adott érdemi képet) a történelmi valóság iránti igénye ellenére Szekfű beállításában sem kerül ki az elvontságok világából: a küzdelem társadalmi bázisát alkotó heterogén erők elemző vizsgálata híján még a vonatkozó részfelismerések sem mentesek a leegyszerűsítésektől, s a felfogás egésze még inkább ebben az irányban hat. Ő is nemesi „nemzet” és a nemzet létét fenyegető abszolutizmus ellentétében és kompromisszumában látja — az egyéb tényezők részleges érzékelése ellenére — a küzdelem történelmi jelentőségét, annak a „nemzet” és a

„nemzet” alatti rétegek közötti válaszfalat is bomlasztó hatását, társadalmi súlyát nem érzékeli, holott a korabeli történettudomány nem egy képviselője már meg is fogalmazta azt. Nem véletlenül jellemzi és értékeli az általa értelmezett eredményrel a folyamatot, a megegyezéssel a küzdelmet. Ugyanazon okból, amelynek következtében a tudomány a politikum alá süllyedt: Szekfű „nemzet”-fogalma nem különbözik gyökeresen attól, amit ellenfelei és konzervatív védői számára egyaránt jelentett. A nemzetfogalom szélességében és alkotóelemeinek megítélésében értékelhetünk különbségeket, de jellege azért hasonló. Jelölésére nincs jobb szavunk, mint az annyiszor elkoptatott: antidemokratikus. Nemcsak lefelé zár, hanem — sajátos értelemben — kifelé, az emberiség felé is merev határt von.

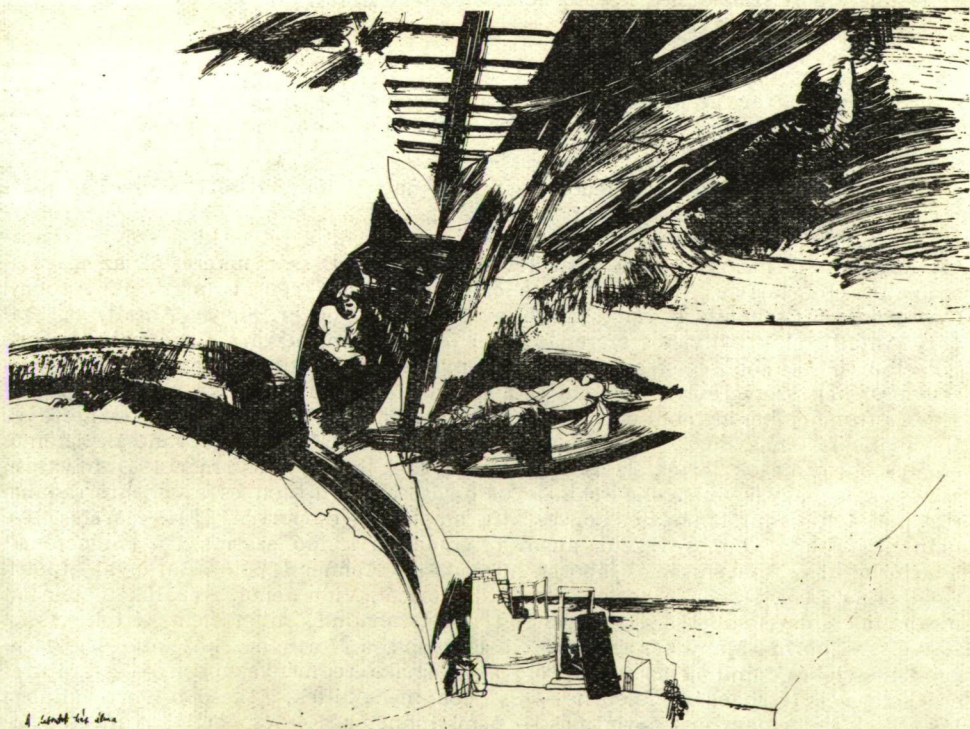
A korszakok belső mércéjéhez igazodni kívánó történész azok összehasonlítási alapjául olyan nemzetfogalmat használt, amely maga adottság volt. Az adott „realitás” tisztelete miatt azt, az általa evidensnek tartottat tette végül is eszménnyé. Nem nézett szembe saját tárgyilagosságának feltételrendszerével, tudósi mivoltának hivatalnoki korlátaival. Nem érzékelt, hogy az adott uralmi viszonyok beépültek gondolkozásába, mert feltételeit megkérdőjelezetlenül hagyva elfogadta azokat. A választott téma jellege miatt a hamis konstrukciók igazként való elfogadásának *A száműzött Rákóczi*ban vissza kellett hatnia a tudományos produkcióra, s a védekezés nem arról tanúskodik, mintha a historikus kijutott volna a szellemi tisztázás szempontjából hamis mechanizmusok útvesztőjéből.

Szekfű Gyula meg nem vívott emberi (és ezen belül szellemi) lázadása következtében vállalkozhatott olyan szerep betöltésére, amelyek külső feltételeit a felhalmozódó társadalmi és nemzeti feszültségeket deformáló csoportküzdelmek képezték, s amelyek a mindinkább beszűkülő és fordított kiválasztással terhelt kulturális életre redukálódó politikai mozgástérben zajlottak. Az a szerep, amelyre a védekezéssel vállalkozik, s amelyet később realizál: az ideológus szerepe. Tartalma: kisajátított európaiság és kisajátított magyarság szembeállítás és egyeztetése. Szándékai ellenére illúziók oszlatója helyett illúziót cserélővé vált, részesévé annak, amit Szabad György az „illúziók váltógazdaságának” nevez.

Szekfű tudományos igényessége konzervatív szemléletével került ellentmondásba, s ez a feszültség magyarázza mindazokat az ellentmondásokat, amelyeket önellentmondásokként érzékelhettünk. A realitás és történetiség iránti szükséglet és a tudomány elvi alárendelése a politikumnak, amely óhatatlanul mindig adott; az eszmények kisajátításával és meghamisításával való szembefordulás és azok átfordítása; tudós és ideológus szerep — mind az ellentmondás kifejeződései. Ezzel szembesülünk magának a botránysorozatnak szekfűi értelmezésében is: egyik oldalon a „rosszul hazafiak”, a „csábítók”, másik oldalon a „nemzet” eszményeit képviselni s értelmezni hivatott tudós s közöttük az öntudatlansága miatt elcsábított közvélemény. Szekfű számára e kulcsélmény válik a (forradalmak és Trianon egymásutánjához kapcsolódó) másik mellett az újkori magyar történelem rendezőelvévé. A képlet nem új, igen sokan vallották magukénak különböző változatait. Először a múlt század negyvenes éveinek elején a Dessewffyék vezette konzervatív csoport és a Kelet népét író Széchenyi, legnagyobb hatással pedig Kemény Zsigmond fogalmazta meg a forradalom és önvédelmi háború eltiprása után, de fellelhetjük később is: így mindenekelőtt Asbóth Jánosnál a hetvenes években s a Tisza-kör ideológusai közül talán Réz Mihály alkalmazta a legkövetkezetesebben a tízes évek körül. Ám ahogy e nagy hatású történetmagyarázat nem bizonyul érvényesnek, úgy nem igaz Szekfű képe a botránysorozat mibenlétéről sem. Álkurucok szembesültek a „labanc” állásponttal, és nem a kurucok a tudományos igazsággal. A két leegyszerűsítés, a „kuruc” és a „labanc” beállítottág kialakulása és egyikük, illetve másikuk változtató módon érvényesülő hegemon szerepe történetileg tisztázandó feladat, s ez meghaladásuknak is egyik feltétele.

Ignotus 1916-ban így írt: „...ha ... valamely eljövendő történetíró megírja a kezdődő huszadik századbeli Magyarország fogvatkozásainak történetét, rokonvonásokat fog egymásmellé róni abból, ahogy Szekfű Gyulával bántak, s abból, ahogy Szekfű Gyula viselkedett.”

A cikk *A realitás illúziója (A historikus Szekfű Gyula pályafordulója 1908–1922)* című kézirat monográfia egyik fejezetének empirikus anyagára és elemzéseire támaszkodik. Szekfű korabeli publikált állásfoglalásai: *Szekfű Gyula: Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában.* Bp., 1914.; *Újabb válasz bírálóimnak.* Bp., 1914.; *Megjegyzések Márki nyilatkozatára.* In: *Történeti Szemle*, 1914.; *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Bp., 1916., (két kiadás). Thaly Kálmán történetírásáról: *R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása.* Bp., 1961. Ez egyben az első tudományos munka, amelyik *A száműzött Rákóczival* és a körülötte zajló küzdelemsorozattal is foglalkozik. A hagyományos historiográfiai képlettel szemben a magyar polgári történettudomány irányzatairól érdemi munka *R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban I–II.* Bp., 1973., melynek második kötete (*A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*) úttörő jelentőségű a leegyszerűsítések meghaladása szempontjából. A történetészleleti hamis mechanizmusok genezisének és mibenlétüknek elemzése, amely időben a hetvenes és tizes évek által határolt szakaszra terjedne ki és átfogná a magyar történettudomány és az ideológiai élet fő tendenciáit, elvégzendő feladat. A „reálpolitika” illúzióira: *Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)* Bp., 1967. *A száműzött Rákóczi* szemléleti alaprétegeről és különösen Szekfű „védelmének” irányzatairól, a különböző állásfoglalásokról: *Dénes Iván Zoltán: A történelmi illúziók elleni küzdelem történetéből (Az „utolsó ál-kuruc fölkelés” kritikájának konzervatív és progresszív irányzatai)* In: *Valóság*, 1973/8.

DER ISTVÁN RAJZA